

Eesti rahvastikuarengu põhisuundumused

Kalev Katus – Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus

Eesti rahvastikku iseloomustab Lääne- ja Põhja-Euroopa sarnane varajane demograafilise ülemineku algus. Sündimus langes alla taaste nivood juba 1920. aastatel. 1960ndate lõpust kasvas põhirahvastiku sündimus 17%. Praeguseks on sündimus oluliselt vähenenud, sündimuskordaja on kukkunud väärtusest 1,3 allapoole. Suur on ka vallassündimuse osakaal – 90% esmassünniga lõppevatest rasedustest algab väljapool juriidilist abielu. Praegusaja rahvastikutaaste põhitrend väljendub rahvastiku vananemises. Praegusaja Eesti ühiskond on paljukeelne. Emakeelena räägitakse Eestis ligi 80 keelt.

1. Geopoliitika rahvastikuarengu peamõjurina XX sajandil

Sügava jälje Eesti arengule jättis Esimene, eriti aga Teine maailmasõda ning selle geosotsiaalsed järelmõjud. Sõjad laastasid enamikku Euroopa maid, kuid mõju Eesti rahvastikule oli paljudega võrreldes suurem, sest tegemist oli demograafiliselt arenenud piirkonnaga. Teisisõnu, Eestis oli sajandi keskpaigaks välja kujunenud aeglane põlvkonnavahe, kus löödud haavad säilivad hoopis pikemat aega või osutuvad koguni ravimatuks.

Esimese maailmasõja inimkaotused Eestis pole täpselt teada, sest sõjaeelse rahvaarvu hinnangud on äärmiselt ebatäpsed, samuti ei peetud korralikku arvestust sõjaeagsete rändeprotsesside üle. Teise maailmasõja, eelkõige aga sellele järgnenud repressioonide tekitatud inimkaotusi on hinnatud 17,5 protsendile eestlaste arvust. Sellele tuleb lisada Eesti vähemusrahvuste pea täielik hävitamine. Sedavõrd suurte kaotustega on Eesti kindlasti Euroopa rahvaste esiviisikus või pigem -kolmikus.

Teise maailmasõja ja sotsiaalse ümberkorraldusega seotud inimkaotused Eestis olid küll mõneti väiksemad kui Poolas, Valgevenes või Leedus, kuid valitseva demograafilise arenguetapi tõttu oli tollaste sündumuste tähendus kokkuvõttes ometi ka nimetatud maadega võrreldes märgatavalt suurem. Lätlaste kõrval on eestlased ainus omariiklusega rahvas Euroopas, kelle tänane arv on väiksem sajandi alguse arvust, seda eestlaste puhul ca 10 protsenti. Tulevikuarangu seisukohast on hoopis olulisem mõista, et XX sajandi

sõdade ja repressioonide põhjustatud arvulist kaotust ei suuda Eesti rahvastik enam kunagi tasa teha, kuivõrd tänapäeva iseloomustav depopulatsioon säilib vanuskoostise toel veel aastakümneid isegi siis, kui sündimus mõne aja möödudes peaks Euroopa keskmisega võrreldes palju enam suurenema.

Eesti rahvastiku sõjajärgse arengu käsitlemisel on tarvilik silmas pidada eelkõige geopoliitilist pööret. Kõige otsesemalt kajastub see Eesti rahvastiku koostise järsus teisenemises. Ühelt poolt, ligi veerand põlisrahvast sai surma, lahkus ise või viidi sunniviisiliselt kodumaalt eemale. Teiselt poolt, Eesti oli uuesti liidetud riigi külge, mis oli demograafiliselt hilisemas arengufaasis. Nimetatud erisus leidis väljenduse rahvastiku rändepotentsiaalis: XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi alguses kujutasid Vene impeeriumi alad väljarändeareaali eesti kolonistidele, nüüd, vastuoksa, oli suur rändepotentsiaal omane rõhuvale osale Nõukogude Liidu rahvastikust, kelle jaoks Eesti oli nimetatud potentsiaali realiseerimise üheks ligitõmbavaks sihtregiooniks. Muidugi suundus slaavi rahvaste üldisest väljarändevoost Eestisse suhteliselt väike osa, kuid rahvaarvude kahe suurusjärgulise vahe tõttu oli see osa katastroofiliselt suur Eesti rahvastiku arengule.

Kirjeldatud rahvastikuarengu mittesünkroonsuse ühe tulemusena iseloomustab tänapäeva Eestit Euroopa kontekstis silmapaistvalt suur välis-sündinute ehk sissesõitnute osakaal, mis ületab koguni 26 protsenti kogurahvastikust. Lisades

välissündinutele ka nende teise põlvkonna, moodustab välispäritolu rahvastik kokku Eestis 36 protsenti. Rahvusvahelise määratluse kohaselt mahub kuuesaja tuhandest mitte-eestlasest rahvusvähemuse mõiste alla vaid 39 tuhat Eesti põliselanikku, kellele võib tinglikult lisada veel 29 tuhat ingerlast nende regioonipõlist staatust arvestades. Ülejäänud osa kuulub välispäritolu rahvastiku hulka, mis hõlmab välissündinuid ja nende teist põlvkonda. Arusaadavalt on sisserände toimel muutunud kirevaks Eesti etniline ja keeleline keskkond, kuivõrd sõjajärgsete aastate jooksul on siia elama asunud enam kui saja kahekümne erineva rahvusrühma esindajaid.

Aastatel 1950–1990 kasvas Eesti rahvaarv tavatult kiiresti samas demograafilises arengujärgus olevate riikidega võrreldes. Veelgi kiiremini suurenes linnarahvastik, küündides koguni 30 protsendini ainuüksi kahe kümnendi (1970–1990) vältel, kuigi ootuspärane oleks ju hoopis deurbanistlike suundumuste mõjulepääs. Kogu- ning ennekõike linnarahvastiku kiire kasv seletub pea täielikult välisrände otsese ja kaudse mõjuga. Maarahvastiku vähenemine seevastu oli peamiselt rahvastiku vanuskoostisest tuleneva negatiivse loomuliku iibe tagajärg. Väärir märkimist, et kaheksakümnendate aastate alguseks tasakaalustus Eesti maarahvastiku vanuskoostis, sellele viitab ka rahvaarvu vähenemise aeglustumine või peatumine maa-asulates.

Tegelikult iseloomustas kogu Eesti põlisrahvastikku depopulatsioon juba alates 1970. aastatest (jättes mõned kasvuaastad kõrvale), s.o ligi kaks kümnendit varem, kui rahvaarvu negatiivne iive muutus kogurahvastikku iseloomustavaks jooneks. Teisisõnu, küllalt märkimisväärne positiivne loomulik iive 1970.–1990. a on puhtakuuliselt sisserände kaudne tulemus, mis ühtlasi korvas ka põlisrahvastiku loomuliku vähenemise. Eesti rahvaarvu trend teisesenes kasvavalt kahanevaks 1991. aastal. Teatud mõttes tuleb suunamuutusest olulisemaks tunnistada just samal ajal andmekorraldusse juurdunud asjaolusid, mis tingisid andmetäpsuse tuntava halvenemise.

2. Praegusaja rahvastikuareng ja tulevikusuundumused

2.1. Sünnimus

Eesti rahvastikku iseloomustab Lääne- ja Põhja-Euroopa sarnane varajane demograafilise ülemineku algus, mistõttu sünnimus langes allapoole taasteniivood juba 1920. aastatel. Sõjajärgne sünnimusareng Eestis on aga olnud märkimisväärselt eriline, selle sügavamad põhjused alles ootavad väljaselgitamist. Teatavasti iseloomustas enamikku väikese sünnimusega demograafilise ülemineku pionierihvaid sünnimuse kasv Teise maailmasõja järel taastetasandit oluliselt ületava intensiivsuse. Uuele sünnimusolukorrale anti omaette nimetus – beebibuum. Sõjaeelse taseme seisukohalt suur sünnimus säilis viidatud riikides pea kahe aastakümne vältel, 1960ndate teise pooleni ja kulges üldjoontes küllalt sarnasena sõjaeelse väikse sünnimusega rahvastel.

Eesti sõjajärgne sünnimusareng hälbis märkimisväärselt kirjeldatust. Beebibuumi-laadne nähtus jäi Eestis hoopis olemata ja säilis taastetasandist madalam sünnimus. Nii oli kogu 1950. aastate jooksul Eesti rahvastiku sünnimustase Euroopa ning järelikult ka maailma üks madalamaid, kui mitte kõige madalam. 1960ndate lõpul tegi Eesti sünnimusareng läbi ebatüüpilise trendimuutuse: kolmenelja aasta vältel kasvas põlisrahvastiku sünnimus enam kui 17 protsenti. Välissündinud rahvastikule kasv ei laienenud ja selle rahvastikuosa sünnimus järgis üldjoontes nende päritolumaalangevat trendi.

Eesti põlisrahvastiku sünnimus jäi kahekümneks aastaks taastetasandist kõrgemale ja 1970. aastate vältel diferentseeris Eesti sünnimust kõikvõimalikest rahvastiku sotsiaaltunnustest kõige enam just põlisus. 1980. aastatel hakkas ka välispäritolu rahvastiku sünnimus kasvama, järgides samalaadset päritolumaalangevat trendi. Aastakümne lõpuks jõuti praktiliselt põlisrahvastiku tasemeni ja nii saavutas Eesti kogurahvastiku sünnimus oma kõrgpunkti 1988. aastal, mil summaarse sünnimuskordaja perioodväärtnus oli suurem kui 2,2. Nimetatud sünnimustase oli viimase 80 aasta kõrgeim.

Edasi iseloomustas sündimust äkk-kiire vähenemine, olles tänaseks kukkunud väärtusest 1,3 allapoole. Vähenemises on osalenud kõik rahvastikurühmad enam-vähem võrdse panusega, mõneti saab eristada piirkondlikku panust: intensiivsem paistab sündimuse vähenemine olevat Tallinnas. Esialgul on vara hinnata, mil määral kirjeldatud äkklangus on tingitud rahvastiku sündimuskäitumise põhimõttelisest teisenemisest ning mil määral sündimusajastuse muutusest. Sõltumata põhjustest on kirjeldatud sündimustrend toonud kaasa rahvastiku vanuskoostise laine, mis XXI sajandi esimesel poolel teravdab probleeme ühiskonnakorralduse kõigis valdkondades. Neid probleeme ei leevenda kuigivõrd kuus-seitse aastat tagasi tehtud prognoos, mille kohaselt aasta 1999 pidi oodatavalt tähistama sündimuse kiire alanemise lõppu.

Taseme kõrval on teiseks oluliseks rahvastiku sündimust kirjeldavaks aineseks sündimusajastus. Viimase poolsajandi jooksul, intensiivtudes mõneti 1970. aastatel, on sünnitajad Eestis järjekindlat noorenenud. Näiteks sünnitasid seitsmekümnendate aastate naispõlvkonnad pooled oma esimestest lastest juba kahekümne kolmandaks eluaastaks, viiskümmend aastat eakamatel naistel oli samaks vanuseks sündinud vaid 30 protsenti esmalapsi. Nimetatud põlvkondade erinevus on veelgi suurem nende teismelises eas.

Paljuski on just kirjeldatud sündimuse noorenemine tõstnud mitme aastakümne vältel perioodnäitajate taset kohortnäitajatega võrreldes. See järjepidev, enam kui pool sajandit kestnud sünnitajate noorenemine Eestis on nüüdseks peatunud ja alanud on vastupidine trend, sünnitajate uus vananemine. Muidugi jääb keskmine sünnitusiga veel kaugele maha näiteks sõjaeelsest tasemest, kuid sünnitajate kiire vananemine on üks praegu sünnituseas oleva rahvastikuosa teistsuguse käitumise ilming võrreldes nende emade ja vana-emadega.

Vallassündimuse poolest sarnaneb Eesti põlisrahvastiku käitumine traditsiooniliselt

Põhjamaadega. Praegu algab juba üle 90% esmassünniga lõppevatest rasedustest väljaspool juriidilist abielu, neist omakorda umbes pooltel juhtudel sünnib ka laps väljaspool registreeritud kooselu. Samal ajal on tegelik vallassündimus, s.o lapse sünd ilma isata perekonda, püsinud Eestis ootamatult stabiilsena (ca 10%) viimase nelja-viie aastakümne vältel, nooremates põlvkondades veidi isegi kahanedes.

Eesti rahvastikku iseloomustab äärmiselt suur abortiivsus. Rasestumisvastaste vahendite eba-piisava kättesaadavuse ja eelkõige asjakohaste äärmiselt puudulike teadmiste tõttu on abort olnud paljude naiste jaoks pereplaanimise põhivahend. Tähelepanu pole pööratud ka abortide laialdase leviku tagajärgedele, ilmselt võib madalama viljakuse ja infertiilsuse varasema leviku osaliselt just abortiivkäitumise süüks arvata.

Kooseluvormide mitmekesisuse suurenemisele vaatamata on perekond oma tähenduse rahvastiku järjepidevuse kindlustamisel säilitanud. Endiselt pärinevad seitsmest allikast rahvast oma-näoliseks vormiv kultuur, sotsiaalsed normid ja käitumiseelisted. Nii muutub üha olulisemaks perekonna- ja leibkonnateave, näiteks sõltub rahvastiku perekonnastruktuurist eluaseme ning püsitarbeesemete tarvidus, samuti on perekonnal asendamatu osa eakate inimeste, vaegurite ning teiste piiratud teovõimega rahvastikurühmade toimetuleku tagamisel.

2.2. Suremus ja rahvastikutervis

Eesti rahvastiku suremusarengus eristub kaunis selgelt kaks etappi. Alates XIX sajandi keskpaigast pikenes 1950. aastate lõpuni järjekindlalt nii meeste kui naiste eluiga. Tolle ajani oli Eesti suremusareng igati võrreldav samalaadsete protsessidega Põhja- ja Lääne-Euroopa riikides. Samuti oli Eesti keskmise eluea tasemelt liidripositsioonil nii Ida- ja Lõuna-Euroopa maades kui Nõukogude Liidu vabariikides. Tasub juhtida tähelepanu asjaolule, et kuigi 1940.–1950. aastad olid eesti rahva saatuses sajandi süngeimaks leheküljeks, jätkus tolgi ajal sünnimomendil eeldatava keskmise eluea

ehk lühidalt sünnieluea pidev kasv, jättes otsesed inimkaotused sõjategevuse ja repressioonide tagajärjel kõrvale.

Demograafilise arengu ja ühiskondlike olude näiline vastuolu seletub rahvastikuprotsesside inertsusel. Põlvkondade elujõu murenemine ei sünni lühikese aja jooksul, repressioonidele ja kehvadele elutingimustele vaatamata ilmnesid muutused Eesti rahvastiku tervises suremusprotsessi kaudu alles paar aastakümnet hiljem, kui kõige raskemad ajad hakkasid tegelikult juba mööda saama.

1950. aastate lõpul sai alguse seisak suremusarengus: 1990. aastate lõpu sünnieluiga on jäänud samale tasemele kui nelikümmend aastat tagasi. Tähelepanu ei kõida mitte ainult suremuse vähenemise peatumine, vaid ka keskmise eluea stabiliseerumine praegusaja standardite vaatevinklist väga madala nivoo juures. Kirjeldatud seisak või suremusarengu peetus pole Eesti omapära, vaid on omane enamikule Euroopa endistele sotsialismimaadele. Siiski on seisak kestnud Eestis teistega võrreldes kauem ning keskmine sünnieluiga on jäänud püsima eriti madala taseme juures.

Kirjeldatud seisakusse tuli ajutine pööre 1990ndate alguses, kuid keskmise eluea kasvu asemel toimus hoopis intensiivne vähenemine. Liialdamata võib sedavõrd ulatuslikku suremuse kasvu hinnata ühiskonnaarengus pööraseks, osutades rahvatervisele kui ühele valusaimale demograafilisele probleemile. ÜRO hinnangul on keskmise eluea lühenemine Ida-Euroopa majandusülemineku maades üldse suurim, mis inimkonna ajaloo vältel rahuaja tingimustes fikseeritud. Eesti aga on kõnealuse riikiderühma keskmisest olnud pigem halvema arengusuunaga.

Praeguseks on langus ületatud ja eluiga on tõusnud tagasi kirjeldatud seisakutasemele. Samas on leida märke, et edasist kasvu ei toimu, vähemalt mitte kohe, ja üsna tõenäoliselt jääb suremusarengu peetus suureks probleemiks XXI sajandil. Euroopa võrdlust Eesti rahvatervislik olukord välja ei kannata, ka mõnest arengumaast jääb meeste sünnieluiga maha kümnekond aastat.

Teadupärast täiendab Ida-Euroopa maade suremusarengu peetus ka liiga suureks rebenenud vahet meeste ja naiste keskmises elueas, kuivõrd negatiivsed trendid rahvastikutervises ja suremuses on leidnud meesrahvastiku puhul hoopis tugevama väljenduse. Eesti on suremuse soorisuste poolest isegi Ida-Euroopa riikide hulgas pigem liider kui keskpärase positsiooniga maa. Keskmise sünnieluea vahe meestel ja naistel on suurenenud pidevalt kuni 1970. aastate lõpuni, ületades siis ja uuesti 1990. aastatel koguni 10 aasta piiri.

Kurva terviseseisundi ja suremuse taseme juures on surmapõhjuste struktuur Eestis sarnane demograafiliselt arenenud rahvastega. Endogeensed surmapõhjused koos vägivaldsete surmade ja õnnetusjuhtumitega moodustavad üle 95 protsendi kõigist surmajuhitudest. Surmapõhjuste osas eristub Eesti Euroopa taustal esmajoones vägivaldsete surmade ja õnnetusjuhtumite suure osatähtsusega, mis 1990. aastal ulatus meeste hulgas 16,4 ja naiste hulgas 5,0 protsendini. Enesetappude sageduse poolest meeste hulgas on Eesti põlisrahvastik juba alates 1960. aastatest olnud esimeste seas Euroopas, viimastel aastatel on järsult suurenenud suremus tapmist ja liiklusõnnetuste tagajärjel. Suremus südame- ja veresoonkonna haigustesse, mis on üha sagedamini surmapõhjuseks keskealiste meeste hulgas, ei ole Eestis vähenenud.

2.3. Rahvastikutaaste ja -vananemine

Rahvastiku sündimus- ja suremusareng, avatud rahvastiku korral ka välisränne määravad ära vanusjaotuse teisenemise ja üheskoos tagavad need protsessid rahvastikutaaste. Mida aeglasem on põlvkondade rahvastikutaasteline vaheldumine, seda pikema ajaperioodi demograafiliste protsesside kulg rahvastiku vanusjaotuses sisaldub. Väärrib rõhutamist, et lühikeste ajavahemike käsitlemisel võib vanuskoostis olla märgatavas ebakõlas demograafilise hetkeseisundiga, sest rahvastikuprotsessid ei püsi päris stabiilsena pikema ajavahemiku vältel.

Praegusaja rahvastikutaaste põhitrend Euroopas ja ka Eestis väljendub rahvastiku vananemises. Vananemise alusprotsessidel ehk vananemisteguritel on Eesti rahvastikuarengus eriti viimase poolsajandi jooksul olnud kaunis sageli üksteist tasandav toime, mistõttu vanuskoostise ja selle vanurikomponendi osakaalu teisenemine demograafilise ülemineku käigus kuni 1990. aastateni on olnud tavapärasest väiksem. Ilma viidatud tasandava toimeta oleks rahvastiku traditsioonilise taastetüübi asendumine modernsega toonud kaasa suuremaid nihkeid rahvastiku vanuskoostises, nagu seda paljud teised rahvad on ka kogunud.

Olulised muutused Eesti kogurahvastiku vanuskoostises leidsid aset juba XIX sajandi teisel ja XX sajandi esimesel poolel. Vanurarahvastiku osakaal kogurahvastikus kasvas jõudsalt kuni 1940. aastateni. Edaspidi on intensiivne sisseränne Eestisse ning suremusarengu seisak hoidnud vanuriosakaalu küllalt stabiilse. Vaid kitsastes piirides toimunud vanuriosakaalu muutumine on kaheldamatult Eesti demograafilise arengu tähelepanuvääriv omapära, mille poolest Euroopa maade ja rahvaste hulgas teist võrreldavat näidet pole. Selle kogurahvastikku iseloomustava stabiilse arengu taga peitub siiski märkimisväärne sisemine heterogeensus, väljendudes eriti põlis- ja välispäritolu rahvastiku vahel, aga ka piirkondlikes erisustes.

Ilmselt pole liialdus rääkida vananemisprotsessi seisukohalt Eesti rahvastiku kahestumisest. Arvukamate sünnipõlvkondade vanuriikka jõudmise järel 1960. aastatel on põlisrahvastik edaspidi veidi noorenenud, seda protsessi on iseseisvate teguritena toetanud nii suremusseisak kui tuntav sündimuskasv kuuekümnendate aastate lõpus. Välispäritolu rahvastik on kiiresti vananenud kogu sõjajärgsel perioodil, sest algne vanuskoostis oli ebaloomulikult noor. Eesti kogurahvastiku üldtrendsikujunemisel on kahe demograafilise rühma erinevuste tõttu olnud küllalt tähtis, kui suure osa kumbki rahvastikurühm igal konkreetsel ajahetkel Eesti kogurahvastikus moodustas. Eriti oluline on

nimetatud vahekord olnud piirkondlikul tasandil, sellest on välja kasvanud ka mitmed praeguse aja regionaalprobleemid.

3. Rahvastiku ruumiline areng

Eesti vahetuks ruumiliseks ümbruseks on omanäoline Baltoskandia piirkond. Baltoskandia ühendab mainimisväärt suurt arvu erinevaid rahvaid, kes on rahvus- ja keelekuuluvuselt üksteisest küllalt kauged ning kelle hulgas puudub suurrahvas. Ajaloos on olnud perioode, kus mõni Euroopa suurrahvas, eelkõige sakslased ja venelased, on püüdnud piirkonda oma mõjule allutada, eriti pärast ida-lääne kaubateede kandumist Vahemerelt Balti merele. Senised katsed, ka edukad teatud ajavahemikul, on lõpuks ometi jäänud tulemusteta: nii ühel kui teisel suurrahval on tulnud taanduda Baltoskandia hegemooni kohalt. Sama saatus on tabanud ka neid kohalikke rahvaid, kes ise mõnel ajaperioodil mängisid juhtivat osa: selles rollis asendasid eestlasi taanlased, neid omakorda rootslased, kuid ühegi tähtsus Baltoskandias pole kunagi kujunenud sedavõrd valitsevaks, nagu on iseloomulik tavapärasele suurrahvaste mõju all olevatele Euroopa piirkondadele.

Baltoskandia eripäraks on kui mitte päris sarnane, siis ilmingimata lähedaseks hinnatav kultuuriruum. Baltoskandia rahvad on maailmasuhtumises selle sõna laias tähenduses ning ka tegutsemislaadis küllalt ühesugused. Ajaloo käigus on kõnealune asjaolu soodustanud vilgast omavahelist suhtlust, s.t piirkonna mainimisväärtset integreeritust. Integreeritus ilmneb ka piirkonnasiseses rahvastikuvahetuses ja isegi ootamatult üheaegses demograafilise arengu ajastuses.

Oletatavalt kasvas kuni XIII sajandini Eesti ala rahvastikutihedus Euroopa keskmisega võrreldes kiiremini ja viidatud ajaks oli siin põhjala üks tihedamalt asustatud piirkondi. Kriisiaastate rohkus järgnevate sajandite vältel kuni demograafilise üleminekuni, vastuoksa, ei soodustanud asustussüsteemi kuigivõrd olulist tihenemist. Eesti külade ajalugu läheb sageli kaugese minevikku: lokaalsete

kohanime tihedus on märkimisväärselt suur, ületades näiteks Pihkva naaberlade vastavat näitarvu mitu korda.

Eesti alal oli läbi keskaja kuni XIX sajandi keskpaigani kümmekond linna. Kui arvestada pikemaid ajavahemikke, püsis linnarahvastiku osakaal 5–6 protsendi piires. Demograafilise üleminekuga kaasnev linnastumine kasvatas linnarahvastiku osakaalu jõudsalt, 33 protsendini 1930ndatel ja 70 protsendini 1990. aastate alguseks. Põlisrahvastiku linnastumisaste on jäänud siiski madalamaks (ca 60%), aga sõjajärgse sisserände suur arv ja immigrantide loomupärane koondumine linnadesse on Eesti linnastumist märgatavalt hoogustanud.

Sisserände koondumine Eesti põhja- ja kirdelinnadesse on põhjustanud varasema tasakaalustatud asustusstruktuuri teatud moondumise koos koloniaalsete joonte ilmumisega. Deurbanistlikud protsessid algasid põlisrahvastiku hulgas 1980. aastatel, järgmisel kümnendil said need valitsevaks. Muidugi aitab sellele kaasa rahvastiku vananemine ja selle vanuserühma osakaalu suurenemine, kes tavapärase elutsükli dünaamikast tingituna kaldub eelistama rahulikuma rütmiga elupaiku.

Maarahvastiku arv kasvas demograafilise plahvatuse toel XIX sajandi lõpuni, ulatudes absoluutarvuliselt umbes miljoni inimeseni. Sealpeale sai väljaränd positiivse loomuliku iibe suhtes ülekaalu ja 1980. aastateni vähenes maarahvastik ligikaudu kaks ja pool korda. Lühikese kasvuperioodi järel väheneb maarahvastiku arv kaasajal edasi. Arusaadavalt on tulemuseks osa külade kadumine – selle protsessi teist lainet on oodata järgmisel kümnendil – ja asustusstruktuuri teisenemine. Kõige enam on kannatanud Eesti piiriäärne vöönd, mistõttu etnodemograafiline ruum on ahenenud. Maa-asulastiku käsitlustel tuleb tähele panna vallapiiride mitmekordset ja küllalt suvalist muutmist viimase poolsajandi vältel.

Sõjajärgne massiline sisseränne on viinud tasakaalust välja asustussüsteemi rahvuskoostise. Maarahvastiku hulgas domineerib põlisrahvastik

ja immigrante on väga vähe, vene ja ingeri vähemusrahvuse linnastumisaste on eestlastega võrreldes mõneti kõrgem. Sisserännanud on koondunud linnadesse ja keskmiselt on neis põlisrahvas vaid naxis enamuses. Erinevalt maapiirkondadest on aga põlisrahvastiku esindatus linnades maakonniti üsna ebahütlane. Üht osa Eesti linnadest, eelkõige suuremaid, tabas immigrantide voog idast, teine osa jäi sellest küllaltki kaua kestnud protsessist peaaegu kõrvale. Enam kui 10 linnaasulas on eestlased praegu vähemusrahvus.

4. Rahvus ja keel

Rahvustunnus on seotud rahvastiku etnokultuurilise ning üldistavalt kogu vaimuelu identiteedi ja kuuluvustundega sama identiteeti kandva rahvusühma hulka. Põlisuse seisukohalt määrav geodemograafiline ühtsus pole rahvuse puhul eriti tähtis: rahvus ei sõltu otse sünnimaast ega elukohavahetustest, mida isik oma elu jooksul võib ette võtta. Samuti ei pruugi rahvus olla kogu elu vältel püsiv: see võib muutuda, kui individid võtab üle sünnijärgsega (s.t vanematega) võrreldes erineva rahvuse kultuuri ja kombestiku sedavõrd, et identifitseerib ennast juba kõnealuse uue rahvusühmaga.

Kogum, mille kaudu avaldub ja selle võrra ka erineb ühe rahva kultuur teise rahva omast, on tänapäeval päris mitmes plaanis teistsugune ja hoopis mitmekesisem kui näiteks sada või tuhat aastat tagasi. Samavõrra on siis muutunud üldse rahvuse ja ka Eestis elanud ning elavate rahvuste sisu. Kõnesolevale tõsiasi järgi tuginevalt on ühe sajanditaguse teadusvoolu poolt isegi välja pakutud, et rahvuseid ehk inimeste liitumist rahvustunnuse alusel suurtesse homogeensetesse rühmadesse tänapäevases tähenduses pole varem eksisteerinudki ja rahvus kujunes välja alles hiljaaegu, ühtse majanduselu tekkimisel. Teisisõnu, rahvusele ühine majandusruum ja tegevus kui kaheldamatult üks kultuuri kindel osa tõsteti ühekülgsest ainumääravale kohale.

Rahvuse määratlemine on kerge, kui tegemist on pikemat aega ühel ja samal territooriumil elava rahvaga, s.t oma olemuselt sotsioloogilisel rahvustunnusel on suhteliselt suur ühisosa sama rahva demograafilise põlisustunnusega. Just sellise olukorraga on tegemist Eesti ala puhul. Eestlased on siin elanud vähemalt 5000 aastat, uuemate ajalooliste ja arheoloogiliste asitõendite toel arvatavasti kauemgi. Ka etnodemograafiline ruum on ligilähedaselt tänapäevane, vaid veidi laiem kagu ja lõuna suunas.

Eesti ala vallutamine ja jaotamine XIII sajandil tõi siia alalise võõrrahva, ennekõike valitseva ülemklassi, ja ka ristiusu laialdase leviku, mis asendas traditsioonilise taaraus. Mitmed hilisemad sõdade poolt põhjustatud kriisiperioodid löid pinnase ulatuslikule muurahvuslikule sisserändele idast, põhjast ja lõunast. Ometi jäi teiste rahvaste osakaal Eestis väikeseks, keskmiselt alla 10 protsendi kogurahvastikust. Ehk vaid vahetult kriisiaastatele järgnenud perioodidel võis see olla suurem, samuti oli teiste rahvaste osakaal suurem linnarahvastiku hulgas.

Arvuliselt täpsemalt on Eesti rahvuskoosseisu võimalik hinnata pärast Eesti riigipiiri kindlaksmääramist. Seda tehti XX sajandi algusel valitseva etnoruumi põhimõtte alusel, mida polnud aga idas niisama lihtne ellu viia. Eesti-Vene piir sai lõpuks selline, mis jättis Eesti poole ca 60 tuhat venelast ja Venemaale ca 200 tuhat eestlast. Enamik viidatud eestlastest olid ränderevolutsiooni-aegsed ümberasujad, kes isegi kompaksete eesti küladena elades moodustasid selles piirkonnas vaid tühise vähemuse. Ometi jäi Venemaa poole ka Peipsitagune Väike-Eesti ja osa ajaloolist Setumaad. Piiri sätetamise järel osa eestlasi opteerus Eestisse. Eesti-Läti piiri tõmbamine oli segarahvastuse väiksema leviku tõttu lihtsam. Mõlemale poole piiri jäi vaid alla 10 tuhande teise rahva esindaja.

Etnilise piiri põhimõtte rakendamise tõttu pole imeks panna, et sõjaeelse Eesti rahvastik oli rahvuslikult homogeenne: eestlased kui põhirahvus moodustasid 88,1 protsenti kogurahvastikust (1934). Vaid paar teist riiki Euroopas, näiteks

Island, olid rahvusliku koosseisu poolest veel ühtlasemad. Ülejäänud rahvastiku hulgas oli viis vähemusrahvust, kelle arv ületas 3000 inimese piiri. Suurim oli venelaste arv (92,6 tuhat), sakslasi oli 16,3 tuhat, rootslasi 7,6 tuhat, lätlasi 5,4 tuhat ja juute 4,4 tuhat inimest. Peale sakslaste oli kõigi teiste rahvuste arvu kasv edestanud eelneva poolsajandi vältel (alates 1881. a loendusest) eestlaste arvu kasvu. Vähemusrahvuste seas oli enamik juute alles hilised sisserändajad, ka osa linnavenelastest polnud põlised Eesti asukad.

Teise maailmasõja ja poliitiliste ümberkorralduste käigus kaotas Eesti neli vähemusrahvust viiest: sakslased ja rootslased lahkusid organiseeritult, suur osa niigi väikesearvulisest juudi kogukonnast hukkus, eelkõige nõukogude repressioonide kaudu, enamik eesti-vene segaasustusega aladest liideti Venemaa külge. Nii moodustasid eestlased Eesti uutes piirides sõja lõpul juba 97,3 protsenti kogurahvastikust, kuigi eestlaste absoluutarv oli muidugi tublisti vähenenud. Ometi säilis vene vähemusrahvus, kelle arv on ca 40 tuhat inimest. Samuti on asjakohane lugeda vähemusrahvuste hulka regioonipõliseid ingerlasi, kelle arv on alla 30 tuhande inimese.

Vähemusrahvuste kõrval on mitte-eesti rahvastiku seas tänapäeval tooniandvaks hoopis sõjajärgsed immigrandid ja osaliselt nende teine põlvkond (kokku ca 530 tuhat inimest). Rahvuskoostiselt on tegemist päris kireva seltskonnaga, kelle hulka kuuluvad põlisrahvuste kõrval veel koguni 118 rahvuse esindajad. Eestisse saabusid nad sageli rahvuskuuluvuse seisukohalt kui soveti-inimesed, tänapäeval otsivad (ja leiavad) neist paljud oma (rahvus)juuri. Tähelepanuväärne on, et immigrantide demograafiline areng Eestis on kulgenud ja kulgeb ka praegu küllalt erinevat rada põlisrahvastikuga võrreldes. Näiteks on vene vähemusrahva ja vene etnilist päritolu sisserändajate rahvastikutrendid tihti koguni vastandlikud. Selles mõttes on põlisustunus terve suurusjärgu võrra olulisem rahvuskuuluvusest.

Eestlaste puhul on äärmiselt oluline tõdeda, et rahvustervikuks liitvate tegurite hulgas on keske

tähendusega just keel. Muidugi on enamiku rahvaste puhul oma keelel küllalt tähtis roll, kuid eestlastel on sellel teguril paljude teiste eurooplastega võrreldes märgatavalt suurem tähendus. Eesti keele kasutusruumi arengu puhul – nii otsese geograafilise ruumi, kus valitseb eesti keel, kui ka keelekasutuse sisulise laiuse korral igapäevasest suhtlusvahendist teaduse ja filosoofia keeruliste väljendusvormideni – tuleb silmas pidada eesti kui emakeele ja eesti kui (teise) kõnekeele arengut.

Eestluse seisukohalt on esmane eesti keele kui emakeele kandepind. Mis tahes hea eesti keele tundmine teise keelena, mitte-eestlaste võõrkeelena, ei saa paraku otseselt tagada Eesti ühiskonna järjepidevust kui kaugeleulatuvat eesmärki. Kaudselt on see siiski võimalik, kuivõrd eesti keeleruumi tugevus sõltub ühtlasi sellest, kas kõik teised Eestis elavad rahvad saavad eesti keeles edukalt hakkama või mitte. Sisuliselt on tegemist üks- või kaks-(mitme)-keelse riigi eesmärgistamisega. Euroopa kogemuse järgi viib kahe kogukonna paralleelne areng teatud ajapunktis ühiskonna paratamatu föderaliseerumiseni.

Siinkohal tuleb tähelepanu pöörata ükskeelse riigi mõistele. Nimelt on kõnealusel juhul tegemist riigistruktuuridega, kus käibib vaid üks ametlik keel ning riigiametnik peab seda keelt ka ühiskonnaarengule vastavate nõuete kohaselt valdama. Samas võib ükskeelse riigi kodanikkond olla erinevatest rahvustest, rääkida erinevaid emakeeli, omada mitmelaadseid õigusi emakeelse hariduse, kultuuri jne viljelemiseks. Niisiis võib ükskeelses riigis olla mitmekeelne ühiskond. Just sedalaadi mudel tundub olevat optimaalne Eesti ajaloolist kogemust ning eestluse olemust arvestades, kuid see pole paljude erakondade hetkepoliitikas tunnustust leidnud.

Eestlastest Eestis peab 98,9% emakeeleks oma rahvuskeelt. Ülejäänud 10 249 eestlasest oskab eesti keelt teise keelena veel 6000 inimest, kuid veidi üle 400 eestlase ei oska rahvuskeelt üldse (1989). Arvatavasti on keele poolest assimileerunud eestlased oma enamikus pärit omaaegsetest

asundustest Venemaal: näiteks endiselt Venemaal elavast ligi 64 tuhandest eestlasest peab eesti keelt oma emakeeleks alla poole rahvastikust, sellele tasemele on näitav langenu just viimase 50 aasta jooksul. Kui eesti keelt oskavatele eestlastele lisada juurde kõik teised nii või teisiti eesti keelt kõnelevat ca 80 tuhat muude rahvuste esindajat, jääb praegu Eestis eesti keele mitteoskajate arv nende enesemääratluse kohaselt ikka üle poole miljoni. Seda arvu tuleb pidada väga suureks ja see peegeldab ilmekalt Eesti riigi viitkümmet koloniaalaastat.

Praegusaja Eesti ühiskond on paljukeelne. Viimase seisundi puhul tuleb eelkõige mõelda siinse rahvastiku emakeelte paljusust, mitte elu jooksul võõrkeelena omandatud kohalikke ja kaugemaid keeli. Emakeelena räägitakse Eestis ligi 80 keelt. Ühiskonna emakeelte paljususe tingimusi muutub äärmiselt oluliseks keelesallivus. Ühelt poolt tähendab see põlisrahva taktitundelist suhtumist kõigisse teistesse keeltesse, mida Eesti rahvastik eesti keele kõrval emakeelena tarvitab, teiselt poolt tähendab sallivusprintsipi kõigi teiste rahvaste sama tolerantset eestlaste ükskeelse riigi tunnustamist.

5. Rahvastiku- ja arengupoliitika

Majandusliku üleminekuriigina on Eesti tunnusooneks rahvastiku demograafilise arengu ning majandusarengu tasakaalustamatus. Rahvastiku taastelt kuulub Eesti enam arenenud riikide hulka ja eristub selle poolest enamikust Kesk- ja Ida-Euroopa maadest. Demograafilise ülemineku varane ajastus ja rahvastiku vananemisest tingitud eakas vanuskoostis, kaugele arenenud individualiseerumisprotsess, krooniliste haiguste prevalence rahvastiku tervisestruktuuris, muutunud põlvkondadevahelised suhted jms eeldavad märkimisväärseid kulutusi sotsiaalhooldusele ning tervishoiule.

Eesti majandusarengu tunnusooneks on üleminek käsumajanduslikult korralduselt turumajandusele. Seejuures on Eesti majandustaseme poolest küllalt vähe arenenud, rahvuslikult koguproduktilt ühe inimese kohta ja muudelt

majandusnäitajatelt jäädakse maha mitte ainult Euroopa riikidest, vaid arengumaadestki. Kapitali esialgse akumulatsiooni staadium, kus Eesti praegu teist korda on, nõuab omakorda ulatuslikke investeeringuid. Arvestatavaid vahendeid nõuab ka eelnevalt perioodilt päritud keskkonnikahjustuste kõrvaldamine.

Üleminekumajandusega riigis on normaalsest hoopis tugevam konkurents piiratud ressurside pärast. Kuivõrd Eestit iseloomustab isegi teiste üleminekumaade hulgas rahvastiku- ja majandusarengu ülisuur ebasünkroonsus, siis sotsiaal- ja rahvastikupoliitika korraldus tervikuna on eriti komplitseeritud. Seni pole siin ka midagi suudetud ära teha.

Taasiseseisvunud Eesti ees seisab olulise ülesandena nii isiku- kui ka majandusstatistikat hõlmav andmekorraldusreform. Inimkeskse arengu seisukohalt on tõene ja piisavalt üksikasjalik teave rahvastiku sotsiaal-majandusliku koostise ning käitumise kohta põhialus pädevate otsuste tegemiseks. Kuigi nõukogude ajast pärinev Eestikeskse riigiandmekorralduse puudumine ja sellest tulenev andmete korrastamatus on üldist teadvustamist leidnud, pole eespool nimetatud reformi Eestis toimunud. Seejuures on peamiseks põhjuseks üleminekumaale nii iseloomulik omaaegsete struktuuride, praegusel juhul endiste suurarvutuskeskuste juhtkonna korrumppeerunud vastutõtamine.

Summary

Main trends of population reproduction in Estonia

The Estonian population is characterised by the early beginning of demographic transition, similar to that of Western and Northern Europe, as a consequence of which birth rate fell below reproduction level in the 1920s. Starting from the late 1960s the birth rate of the basic population has increased 17%. By the present time, birth rate has significantly declined and birth rate has fell below the value 1.3. The share of children born by unmarried mothers is also large: 90% of pregnancies in primiparae occur out of official marriage.

The main trend of present population reproduction is the aging of the population. Relationships between different generations have changed, the population's health structure is dominated by chronic diseases. This assumes great expenditures from the part of society for social care and health.

The Estonian population is also characterised by multilinguality: about 80 languages have the status of the mother tongue here.

kalev@ekdk.estnet.ee